

Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki

Mimo że szczególnie w ostatnich kilkunastu latach ukazało się wiele publikacji podejmujących problematykę ludności żydowskiej w Prusach Wschodnich, to dotychczasowy stan badań naukowych na ten temat trudno uznać za w pełni satysfakcjonujący¹. Tym bardziej, że źródła z zakresu problematyki żydowskiej nie wydają się być aż tak skromne². W tej sytuacji fakt, że odsetek Żydów w stosunku

¹ Szerzej na temat dziejów ludności żydowskiej w Prusach Wschodnich pisali m.in.: A. Sołoma, *Antysemityzm i „noc kryształowa” w Prusach Wschodnich*, „Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi” 1992, t. 15, s. 211–226; W. Knercer, *Cmentarze i zabytki kultury żydowskiej w województwie olsztyńskim*, „Borussia” 1993, nr 6, s. 52–56; *idem*, *Cmentarze żydowskie na terenie województwa olsztyńskiego. Historia, stan obecny* [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, red. J. Woronczak, t. 2, Wrocław 1995, s. 131–139; J. Sekta, *Ludność żydowska w Lecu (Giżycku). Zarys dziejów do końca XIX wieku*, „Masovia” 1997, t. 1, s. 37–44; *idem*, *Projekt statutu leckiej (giżyckiej) gminy żydowskiej z 16 sierpnia 1852 r.*, „Masovia” 1999, t. 2, s. 209–219; *idem*, *Ludność żydowska w powiecie leckim (giżyckim)* [w:] *Podstawy oraz wzajemne stosunki grup etnicznych i narodowościowych na Mazurach (XIV–XX w.)*, red. G. Białuński, G. Jasiński, Giżycko 1999, s. 46–55; *idem*, *Statut leckiej (giżyckiej) gminy żydowskiej z 1858 roku*, „Masovia” 2000, t. 3, s. 149–168; *idem*, *Rodzina Rubinsteinów z Leca. Przyczynek do losów ludności żydowskiej z dawnych Prus Wschodnich*, „Masovia” 2004, t. 7, s. 103–116; A. Kossert, *Żydzi wschodniopruscy* [w:] *Tematy żydowskie*, red. E. i R. Traba, Olsztyn 1999, s. 152–172; *idem*, *Zarys historii gminy żydowskiej w Piszcu*, „Znad Pisy” 1999, nr 8, s. 69–77; *idem*, *Mazury. Zapomniane południe Prus Wschodnich*, Warszawa 2004, s. 254–260; I.H. Barakuski, *Zapomniana melodia na organy i szofar. Zarys dziejów Żydów w Królewcu*, „Borussia” 2000, nr 20/21, s. 115–131; G. Lesser, *Żydzi w Königsbergu i Kaliningradzie*, „Borussia” 2000, nr 20/21, s. 132–141; J. Jasiński, *Żydzi na Warmii*, „Posłaniec Warmiński” 2001, nr 1, s. 6–8; *idem*, *Żydzi w Olsztynie*, „Posłaniec Warmiński” 2002, nr 1, s. 6–7; *idem*, *Olsztyn w latach 1772–1918* [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk i W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 225–232; A.K.F. Wołosz, *Żydzi w miastach Prus Wschodnich. Obecność zapomniana czy zatarta?*, „Studia Angerburgica” 2002, t. 7, s. 99–121; J. Rajchman, *Zapomniana społeczność – Żydzi Prus Wschodnich*, „Borussia” 2004, nr 35, s. 153–161; R.W. Pawlicki, *Żydzi na pograniczu mazursko-kurpiowskim w pierwszej połowie XX wieku*, „Rocznik Mazurski” 2005, t. 9, s. 51–64; M. Bartnik, *Ciche pieśni. O likwidacji cmentarza żydowskiego w Olsztynie*, „Borussia” 2006, nr 37, s. 178–184; R. Traba, *Dom Mendelsohna w Olsztynie*, „Borussia” 2006, nr 37, s. 184–185.

² A. Sołoma, *Źródła z zakresu problematyki żydowskiej w zasobach Archiwum Państwowego w Olsztynie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1991, nr 3, s. 83–90; F. Sokołowski, *Źródła do dziejów Żydów w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie* [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński i V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 241–249; M. Tarnowska, *Z Archiwum Państwowego w Olsztynie*, „Echa przeszłości” 2003, t. 4, s. 321–328.

do ogółu ludności zamieszkującej Prusy Wschodnie był znikomy, nie może stanowić wystarczającego wyjaśnienia powyższej kwestii³. Uwaga ta odnosi się także do badaczy zajmujących się najnowszą historią regionu. Przecież męczeńska śmierć większości wschodniopruskich Żydów w niemieckich obozach zagłady w ramach zorganizowanego przez III Rzeszę ludobójstwa nie stanowi końca dziejów ludności żydowskiej na tych ziemiach.

Zachowane źródła archiwalne umożliwiają prowadzenie poszukiwań badawczych również na temat powojennych losów ludności żydowskiej na Warmii i Mazurach. W tym miejscu od razu rodzi się wiele pytań dotyczących tego, kim byli, skąd pochodzili i w jakich okolicznościach znaleźli się Żydzi na terenie Prus Wschodnich, których część decyzją wielkich mocarstw włączono do Polski po zakończeniu II wojny światowej⁴. Choć w ramach tzw. akcji repatriacyjnej ze Związku Radzieckiego Żydów kierowano przede wszystkim na ziemie zachodnie, głównie na Dolny Śląsk i do Szczecina⁵, to z analizy zachowanych źródeł archiwalnych wynika, że część z nich osiedliła się także w Okręgu Mazurskim⁶. Ale ludność żydowska przybywała na Warmię i Mazury także z innych stron⁷. Wśród osadników znajdowali się również „Żydzi zdemobilizowani z Wojska Polskiego” oraz więźniowie, „którzy szczęśliwie powrócili z różnych obozów zagłady”⁸. Pewna grupa osób pochodzenia żydowskiego została też oddelegowana służbowo do pracy na Warmii i Mazurach⁹. Choć większość z nich osiadła w Olsztynie i objęła stanowiska urzędnicze w różnych instytucjach państwowych, samorządowych i spółdzielczych, to warto odnotować, że część Żydów prowadziła także warsztaty rzemieślnicze, a kilka rodzin utrzymywało się nawet z pracy na roli (tabela 1)¹⁰.

³ Szerzej na ten temat: A.K.F. Wołosz, *op. cit.*, s. 103–105.

⁴ Z ziem północnej części dawnych Prus Wschodnich, które po zakończeniu wojny włączono do ZSRR (Obwód Kaliningradzki), po 1945 r. oprócz Niemców wysiedlano także niemieckich Żydów. Zob. I.H. Barakuski, *op. cit.*, s. 131; G. Lesser, *op. cit.*, s. 141; por. AAN, Ministerstwo Ziemi Odzyskanych, Pismo dyrektora Departamentu MAP A. Grabowskiego do pełnomocnika Rządu RP z 10 VII 1945 r. upoważniające płk. Jakuba Prawina do wydawania tymczasowych zaświadczeń osobom przesładowanym przez III Rzeszę „z tytułu ich narodowości żydowskiej, które znalazły się w Okręgu Mazurskim”.

⁵ W rezultacie akcji przesiedleńczej z ZSRR osiedliło się w Polsce ponad 136,5 tys. Żydów. W połowie 1946 r. na Dolnym Śląsku społeczność żydowska liczyła ok. 80 tys. osób, a na Pomorzu Zachodnim 30 tys. Zob. Cz. Osękowski, *Spoleczeństwo Polski Zachodniej i Północnej w latach 1945–1956. Procesy integracji i dezintegracji*, Zielona Góra 1994, s. 57.

⁶ W umowie polsko-radzieckiej z 6 lipca 1945 r. rząd radziecki wyraził zgodę, aby „przyznać osobom narodowości polskiej i żydowskiej, które posiadały do dnia 17 września 1939 r. obywatelstwo polskie, zamieszkałym na terytorium ZSRR, prawo zmiany obywatelstwa ZSRR zgodnie z wyrażonym przez nie życzeniem i zezwolić im na przesiedlenie się na terytorium Polski”. Zob. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 8, Warszawa 1974, s. 500–504. Należy dodać, że 9 września 1944 r. PKWN zawarł układy o przesiedleniu ludności z rządami BSRR i USRR, a 22 września 1944 r. także z rządem LSRR.

⁷ AP Olsztyn, Wojewódzki Komitet Żydowski (dalej: WKŻ), 487/18, k. 1–15. W ramach olsztyńskiego Komitetu Żydowskiego działało kilkanaście kół skupiających przesiedleńców żydowskich, którzy po wojnie osiedlili się na Warmii i Mazurach. Przynależność do danego koła była uzależniona od miejsca urodzenia i zamieszkania przed 1939 r. Były to m.in.: Białystok, Częstochowa, Drohiczyń Poleski, Lublin, Lwów, Łódź, Łuck, Przasnysz, Radom, Rzeszów, Warszawa, Wilno, Zdobunów.

⁸ *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności Delegatury Centralnego Komitetu Żydów w Polsce na województwo olsztyńskie za 1947 r., k. 14–15.

⁹ A. Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań 1998, s. 152.

¹⁰ AP Olsztyn, WKŻ, 487/6, Sprawozdania z działalności WKŻ w Olsztynie za wrzesień i październik.

Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki

Tabela 1. Struktura zawodowa ludności żydowskiej w województwie olsztyńskim (według stanu na 1 stycznia 1947 r.)

Zawód	Udział w procentach
Robotnicy	7,14
Rzemieślnicy	12,03
Rolnicy i pracownicy rolni	2,63
Handlujący	8,27
Urzędnicy	17,29
Wolne zawody	1,89
Różne	16,54
Uczniowie i studenci	4,51
Bez zawodu	29,70
Ogółem	100,00

Źródło: AP Olsztyn, WKŻ, 487/8; 487/11; 487/12; 487/13, Sprawozdania statystyczne (1946–1949).

W miejscowościach, w których zamieszkiwali Żydzi, powoływano komitety stanowiące podstawę organizacyjną społeczności żydowskiej w powojennej Polsce. Komitety te były podporządkowane CKŻP, tworząc strukturę organizacyjną obejmującą praktycznie cały kraj¹¹. Według pierwotnych założeń CKŻP sprawował opiekę nad wszelkimi dziedzinami odradzającego się życia ludności żydowskiej. Najważniejszym zadaniem Komitetu była pomoc ocalałym Żydom w adaptacji do nowej rzeczywistości w powojennej Polsce, m.in. poprzez produktywizację ludności żydowskiej, dbałość o odbudowę żydowskich instytucji gospodarczych, oświatowych i kulturalnych, organizację służby zdrowia, roztaczanie opieki nad dziećmi, w szczególności sierotami ocalałymi z pożogi wojennej, udzielanie porad prawnych. Ponadto CKŻP udzielał pomocy żydowskim repatriantom i przesiedleńcom przybyłym z ZSRR oraz zabezpieczał czasowy pobyt tych, którzy zdecydowali się na emigrację do Palestyny¹². Jednak w trakcie tworzenia lokalnych struktur CKŻP niejednokrotnie dochodziło do sytuacji, że zarówno terenowe władze państwowe, jak i samorządowe w praktyce nie uznawały istniejących już komitetów żydowskich, a w ich działaniach – co podkreślano – często przebiegała „dość wyraźnie [...] tendencja antysemitka”¹³.

nik 1946 r., k. 12–13r. W sprawozdaniu z działalności Delegatury CKŻP w województwie olsztyńskim w 1947 r. znajdujemy informację o sześciu rodzinach rolniczych utrzymujących się z pracy na roli.

¹¹ W okresie największego napływu ludności żydowskiej istniało siedem komitetów wojewódzkich: w Białymstoku, Katowicach, Krakowie, Łodzi, Szczecinie, Warszawie i we Wrocławiu oraz pięć komitetów okręgowych: w Częstochowie, Gdańsku, Lublinie, Olsztynie i Radomiu. Z kolei komitetom wojewódzkim i okręgowym podlegały komitety powiatowe i lokalne. Zob. *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 428; por. *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku. Dokumenty i materiały*, oprac. S. Meducki, t. 2, Kielce 1994, nr 3, s. 26–35. Informacja, że (według danych z 30 czerwca 1946 r.) na terenie kraju CKŻP podlegało dziewięć komitetów wojewódzkich i siedem okręgowych.

¹² AP Olsztyn, WKŻ, 487/2, Statut Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, k. 29–32.

¹³ AP Olsztyn, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski, 390/91, Pismo dyrektora Departamentu MAP A. Grabowskiego do zastępcy pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski

21 stycznia 1946 r. w Olsztynie powołano Okręgowy Komitet Żydowski¹⁴. Informację na ten temat – wydrukowaną z pewnym opóźnieniem i w dodatku błędnie – podała także lokalna prasa¹⁵. W zebraniu założycielskim uczestniczyło 57 osób. Podczas obrad wyłoniono siedmioosobowy zarząd, którego prezesem został Michał Szaft¹⁶. Za najważniejsze zadanie uczestnicy zebrania uznali, aby „przyjść ludności żydowskiej z pomocą materialną (pieniądze, żywność) i moralną, a także dopomóc Żydom w urządzeniu się i otrzymaniu pracy”¹⁷. Od lutego 1946 r. biuro zarządu, w którym było zatrudnionych sześć osób¹⁸, mieściło się przy ul. Niepodległości 3/5¹⁹. Jednocześnie działacze żydowski podjęli starania „o przekazanie do dyspozycji WKŻ w Olsztynie” kilku nieruchomości, które przed wojną stanowiły własność gminy żydowskiej²⁰. Jednak władze uznały „wniosek za nieuzasadniony”²¹. Ponieważ społeczność żydowska na Warmii i Mazurach była stosunkowo nieliczna, w poszczególnych powiatach nie powołano lokalnych struktur WKŻ, natomiast wszystkie sprawy ludności żydowskiej

Jerzego Burskiego, 21 VI 1945 r., k. 15; *ibidem*, Pismo zastępcy pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski Jerzego Burskiego do starostów i prezydentów miast, 21 VI 1945 r., k. 16.

¹⁴ *Ibidem*, WKŻ, 487/6, Sprawozdanie z działalności Komitetu Żydowskiego w Olsztynie za pierwsze półrocze 1946 r., k. 9–9r. Początkowo w dokumentach urzędowych funkcjonuje „Okręgowy Komitet Żydowski”, jednak szczególnie po utworzeniu 29 maja 1946 r. województwa olsztyńskiego najczęściej używano nazwy „Wojewódzki Komitet Żydowski w Olsztynie”.

¹⁵ „Wiadomości Mazurskie” 1946, nr 33.

¹⁶ AP Olsztyn, WKŻ, 487/5, Pismo WKŻ do Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, 21 I 1946 r., k. 2. Wiceprezesem wybrano Leona Jakubowicza, sekretarzem – Mieczysława Woksmę, kasjerem magazynu – Szmula Goldberga. Ponadto członkami zarządu byli: Józef Sztajnberg i Jakub Landau.

¹⁷ *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności WKŻ w Olsztynie za pierwsze półrocze 1946 r., k. 9–9r.

¹⁸ *Ibidem*, 476/6, Sprawozdanie sytuacyjne OKŻ w Olsztynie, 3 VIII 1946 r., k. 11.; *ibidem*, 487/22, k. 56. Oprócz przewodniczącego Michała Szafta w biurze zarządu pracowali: Mieczysław Woksmę (sekretarz), którego w połowie 1946 r. zastąpiła Maria Lewin, Jerzy Sokalski (buchalter), Szaja Diamand (magazynier-kancelarysta), Nachman Malina (wartownik) i Gutman Gendlin (sprzątacze).

¹⁹ AZIH, CKŻP – Wydział Finansowy, k. 736; AP Olsztyn, WKŻ, 487/19, Pismo WKŻ w Olsztynie, 12 X 1946 r., k. 3.; *ibidem*, 487/2, Okólnik nr 145 CKŻP, 22 XI 1946 r., k. 108; *ibidem*, 487/19, Pismo z 12 II 1946 r. do CKŻP, k. 1.; por. *ibidem*, 487/5, k. 2. W piśmie WKŻ do Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie z 21 stycznia 1946 r. znajdujemy informację, że pierwsza siedziba Komitetu Żydowskiego w Olsztynie mieściła się przy ul. Grunwaldzkiej 2/5. W lutym tego roku siedzibę WKŻ przeniesiono do budynku przy ul. Niepodległości 5/3, a następnie przy ul. Warszawskiej 5/2. Od grudnia 1948 r. siedziba zarządu mieściła się przy ul. Stalina 26.

²⁰ AP Olsztyn, WKŻ, 487/19, Pismo WKŻ w Olsztynie do Zarządu Miejskiego, 6 XII 1946 r., k. 4. Chodziło tu m.in. o domy mieszkalne przy ul. Grunwaldzkiej 5 i 5a, a także przy ul. Kajki 2; por. A. Rzepołuł, *Architektura i urbanistyka Olsztyna 1353–1953. Od założenia miasta po odbudowę ze zniszczeń wojennych*, Olsztyn 2004, s. 84–85.

²¹ *Ibidem*, 487/19, Pismo naczelnika Wydziału Powierniczego Okręgowego Komitetu Likwidacyjnego J. Szczurka do WKŻ w Olsztynie, 17 III 1947 r., k. 5; por. *ibidem*, 487/16, Pismo, 26 XI 1948 r., k. 40; *ibidem*, Pismo Jerzego Sokalskiego, 26 II 1949 r., k. 130; *ibidem*, Pismo Jerzego Sokalskiego, 23 III 1949 r., k. 131. Podobne stanowisko Urząd Likwidacyjny zajął w przypadku Róży Moldenhauer, z domu Rosengold, która wraz z mężem narodowości niemieckiej w styczniu 1946 r. wyjechała z Olsztyna. Jednakże przed wyjazdem „wszystkie swoje meble i inne ruchomości darowała na rzecz WKŻ w Olsztynie”. Urząd Likwidacyjny w Olsztynie potraktował to jako mienie polskie i zażądał uiszczenia opłaty w kwocie 30 073 zł. Podobnie potraktowano starania Marty Anker z Biskupca o zwrot utraconego młyna, który również zakwalifikowano jako mienie polskie.

Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki

zamieszkałej na terenie województwa olsztyńskiego załatwiał bezpośrednio Komitet olsztyński²². Zresztą trzeba zaznaczyć, że jeszcze na początku działalności Komitet nie dysponował dokładnymi listami imiennymi Żydów zamieszkałych poza Olsztynem i tym samym nie miał pełnego rozeznania szczególnie wśród ludności żydowskiej zamieszkałej na terenie Okręgu Mazurskiego²³.

Tabela 2. Ludność żydowska na Warmii i Mazurach (1946–1949)

Według stanu na	Mężczyźni	Kobiety	Razem
22 I 1946 r.	90	63	153
31 VII 1946 r.	128	109	237
1 I 1947 r.	145	121	266
30 IV 1947 r.	152	136	288
31 VII 1947 r.	128	109	237
1 I 1948 r.	110	103	213
30 VI 1948 r.	98	95	193
1 I 1949 r.	65	67	132
31 III 1949 r.	58	61	119

Źródło: AP Olsztyn, WKŻ, 487/8; 487/11; 487/12; 487/13, Sprawozdania statystyczne (1946–1949).

Jak już wspomniano, w chwili powstania Komitetu Żydowskiego w Olsztynie zarejestrowanych było 57 Żydów, a według danych z lutego 1946 r. społeczność żydowska w mieście liczyła już 153 osoby²⁴. Trzeba zaznaczyć, że pomimo pewnych obaw części Żydów przed ujawnianiem swojej narodowości (co wiązało się z narastaniem w kraju tendencji antysemitycznych), z dalszej analizy danych wykazywanych w sprawozdaniach Komitetu olsztyńskiego wynika, że w kolejnych miesiącach liczba społeczności żydowskiej systematycznie rosła (tabela 2). I tak w czerwcu 1946 r. „przez Olsztyn przejechało w transportach z Wileńszczyzny” 363 Żydów, z których 16 osiedliło się tu na stałe²⁵. Po przyjeździe do miasta przesiedleńcy żydowscy byli kierowani przez Państwowy Urząd Repatriacyjny do Komitetu Żydowskiego, gdzie trafiali pod opiekę referatu ds. repatriacji, którym kierował Salomon Garbuz²⁶. Tylko w pierwszym półroczu 1946 r. olsztyński WKŻ udzielił pomocy żywnościowej 613 przesiedleńcom przybyłym ze Związku Radzieckiego. Z kolei 245 z nich skorzystało w tym czasie z przydziałów

²² AP Olsztyn, WKŻ, 487/6, Sprawozdanie z działalności WKŻ w Olsztynie za czerwiec 1946 r., k. 1–1r; *ibidem*, 487/18, k. 1–15. Z dokumentów archiwalnych wynika, że poza Olsztynem Żydzi mieszkali także m.in. w Barczewie, Kętrzynie, Ostródzie, Morągu, Mrągowie i Nidzicy.

²³ *Ibidem*, 487/14, Pismo OKŻ w Olsztynie do CKŻP, 12 II 1946 r., k. 5.

²⁴ *Ibidem*, 487/2, Okólnik 79 CKŻP z 29 I 1946 r., k. 3. Władze CKŻP nawiązując do powszechnego spisu ludności z 14 II 1946 r. podkreślały, że „należy uświadomić ludności żydowskiej, że obowiązkiem i sprawą honoru każdego Żyda jest podać do spisu narodowość żydowską”.

²⁵ *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności WKŻ w Olsztynie za czerwiec 1946 r., k. 1–1r.

²⁶ *Najnowsze dzieje Żydów...*, s. 395. Za zgodą Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, Urzędu ds. Repatriacji Obywateli Polskich z ZSRR oraz Generalnego Pełnomocnika Rządu ds. Repatriacji CKŻP przejął opiekę nad przesiedleńcami żydowskimi; por. AP Olsztyn, 989/12, Powiatowy Oddział PUR w Ostródzie; *ibidem*, WKŻ, 487/2, Okólnik CKŻP nr 2/77, 23 I 1946 r., k. 113; *ibidem*, 487/14, Zaświadczenie, 20 VI 1946 r., k. 11.

odzieżowych, a 363 otrzymało zasiłki pieniężne²⁷. Z pomocy materialnej korzystali najbardziej potrzebujący, a więc przede wszystkim młodociani, starcy, kobiety wychowujące dzieci, inwalidzi, a także osoby, które się zdecydowały opuścić Olsztyn²⁸. Z myślą o przesiedleńcach uruchomiono także żydowski dom noclegowy. W 1946 r. z tej formy pomocy łącznie skorzystało 2118 osób²⁹. Należy również podkreślić, że troskliwą opieką otaczano dzieci żydowskie, szczególnie te osierocone podczas wojny. W ramach WKŻ działał specjalny referat ds. opieki nad dzieckiem, który w 1946 r. udzielił pomocy 47 dzieciom żydowskim³⁰. Przy Komitecie Żydowskim w Olsztynie zorganizowano także ambulatorium Towarzystwa Opieki Zdrowotnej, które sprawowało opiekę medyczną nad ludnością żydowską. W ambulatorium na stałe zatrudniony był lekarz i pielęgniarka. Ciężiej chorych kierowano do leczenia szpitalnego, natomiast na miejscu bezpłatnie udzielano porad lekarskich oraz wykonywano podstawowe zabiegi medyczne i analizy. W ramach opieki lekarskiej wydawano także niezbędne lekarstwa, refundowano zakup leków oraz dożywiano chorych³¹.

Należy podkreślić, że w pierwszych powojennych latach sytuacja materialna społeczności żydowskiej z reguły była dość ciężka. Chodzi tu zarówno o tych, którzy postanowili osiedlić się na Warmii i Mazurach, jak i tych, którzy tylko przejeżdżali przez Olsztyn z zamiarem osiedlenia się w innej części kraju bądź wyjazdu za granicę. Według szacunków w województwie olsztyńskim dobrze sytuowanych było zaledwie ok. 5 proc. Żydów, natomiast dwie trzecie z nich wymagało stałego wsparcia finansowego i pomocy rzeczowej. Dla porównania: w 1947 r. z pomocy żywnościowej świadczonej przez olsztyński Komitet Żydowski skorzystało 1012 osób, 525 z pomocy odzieżowej i 887 z pomocy materialnej na łączną sumę 684 304 zł³². Z opieki społecznej mogli korzystać również Polacy „za zasługi położone przy ratowaniu Żydów”³³. Jak wynika z zachowanych dokumentów „wszyscy zarejestrowani [Żydzi] dosyć chętnie odwiedzali WKŻ nie tylko po odbiór przydziałów, ale także wtedy, gdy urządzało jakieś imprezy kulturalne lub po prostu po to, by poczytać prasę żydowską³⁴. Komitet olsztyński udzielał nawet pomocy żywnościowej i odzieżowej kilku

²⁷ *Ibidem*, 487/9, k. 9. Natomiast tym Żydom, którzy postanowili na stałe osiedlić się w województwie olsztyńskim w 1946 r. udzielono 1561 razy pomocy żywnościowej oraz zrealizowano 998 przydziałów odzieżowych; por. *ibidem*, 487/8, Opieka nad repatriantami w pierwszym półroczu 1946 r., k. 35.

²⁸ *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności WKŻ w Olsztynie za sierpień 1946 r., k. 11.

²⁹ *Ibidem*, 487/9, Dom noclegowy w pierwszym i drugim półroczu 1946 r., k. 94.

³⁰ *Ibidem*, 487/7, Ruch dzieci w pierwszym i drugim półroczu 1946 r. znajdujących się pod opieką referatu opieki nad dzieckiem WKŻ w Olsztynie, k. 41.

³¹ *Ibidem*, 487/10, k. 61; *ibidem*, 487/11, k. 58. Z dokumentów ambulatorium medycznego WKŻ w Olsztynie wynika, że tylko w drugim kwartale 1946 r. udzielono porady lekarskiej 99 osobom, a 15 z nich skierowano do szpitala. Ponadto 185 osobom bezpłatnie wydano lekarstwa, 98 refundowano zakup leków, natomiast 128 chorych objęto dożywianiem.

³² *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności Delegatury CKŻP na województwo olsztyńskie za 1947 r., k. 14–15.

³³ *Ibidem*, 487/16, Pismo CKŻP do Komitetu Żydowskiego w Olsztynie, 14 XI 1947 r., k. 69.

³⁴ Do najpopularniejszych żydowskich czasopism należały wówczas: „Dos Naje Łebn”, „Folks-Sztyme” i „Jidyse Szriftn”, ukazujące się w języku jidysz, oraz w języku polskim: „Mosty”, „Nasze Słowo” i „Opinia”; por. G. Berendt, *Cele, treść i metody oddziaływania prasy żydowskiej w Polsce w latach 1949–1956* [w:] *Propaganda PRL*, red. P. Semków, Gdańsk 2004, s. 82–101.

Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki

Żydom, którzy w latach 1946–1948 odbywali karę pozbawienia wolności w więzieniu w Barczewie³⁵.

Wśród Żydów, którzy osiedlili się na Warmii i Mazurach, przeważali ludzie młodzi, w tzw. wieku produkcyjnym w przedziale wiekowym między 21 a 45 rokiem życia (tabela 3). Jednak w całym regionie ze względu na brak dużych zakładów przemysłowych trudno było o pracę. Także Olsztyn postrzegano jako miasto urzędnicze pozbawione zakładów przemysłowych. Brak środków przeznaczonych na produktywizację ludności żydowskiej powodował, że nie powstawały na Warmii i Mazurach tak jak w innych regionach kraju spółdzielnie CKZP, praktycznie nie funkcjonowało pośrednictwo pracy, a do jednostkowych przypadków należało przekazywanie maszyn i narzędzi, a także środków finansowych na uruchomienie warsztatów pracy³⁶. Powodowało to stopniową pauperyzację części olsztyńskiej społeczności żydowskiej³⁷.

Tabela 3. Grupy wiekowe ludności żydowskiej w województwie olsztyńskim (według stanu na 1 stycznia 1947 r.)

Grupy wiekowe	Udział procentowy
poniżej 3 lat	3,01
4–6	13,16
7–14	3,38
15–20	5,64
21–45	70,30
46–55	3,38
56–65	1,13
powyżej 65	0
Ogółem	100,00

Źródło: AP Olsztyn, WKŻ, 487/8; 487/11; 487/12; 487/13, Sprawozdania statystyczne (1946–1949).

W strukturach olsztyńskiego Komitetu Żydowskiego sporą aktywność w sferze działalności społeczno-politycznej i kulturalnej przejawiał referat ds. kultury i propagandy. Wymownym tego przykładem była akcja poparcia, jakiego WKŻ w Olsztynie udzielił ówczesnym władzom komunistycznym w referendum ludowym i wyborach do Sejmu. Na wiecu zwołanym 26 czerwca 1946 r. Żydzi olsztyńscy uchwalili rezolucję, w której „solidaryzując się w pełni z polityką Rządu Jedności Narodowej”, zapowiadali swój udział i poparcie „demokracji ludowej” w mającym się odbyć za cztery dni referendum³⁸. Podobne stanowisko Komitet olsztyński zajął również w sprawie wyborów do Sejmu Ustawodawczego

³⁵ AP Olsztyn, WKŻ, 487/16, Pismo, 4 XII 1948 r.

³⁶ *Ibidem*, 487/10, k. 11. Miały temu służyć pożyczki udzielane przez bank spółdzielczy dla produktywizacji Żydów. W 1946 r. przeznaczono na ten cel ponad 350 tys. zł.

³⁷ *Ibidem*, 487/16, Pismo przewodniczącego WKŻ w Olsztynie do CKZP, 16 XII 1946 r., k. 31. Pojawiały się opinie, że „komitet w Olsztynie nauczył ludzi żebractwa itd., w związku z tym pieniędzy od CKZP nie dostanie”.

³⁸ *Ibidem*, 487/5, Rezolucja z 26 VI 1946 r., k. 10–10r: „Dnia 30 czerwca wszyscy Żydzi jak jeden mąż idziemy do urn wyborczych z kartami tak, tak, tak. Nasze trzykrotne »tak« będzie odpowiedzią na wszelkiego rodzaju zakusy reakcji”.

z 19 stycznia 1947 r., czynnie włączając się w przedwyborczą akcję propagandową. Okólnik wydany przez CKZP nakazywał utworzenie przy lokalnych komitetach żydowskich komisji wyborczych „dla prowadzenia pracy wyborczej wśród ludności żydowskiej”³⁹. Ponadto wezwano olsztyńskich Żydów „do materialnego poparcia funduszu wyborczego Partii Robotniczych PPR i PPS”⁴⁰. Jednocześnie podkreślano, by „prowadzić agitację i propagandę za poparciem Bloku Demokratycznego”, a także „zorganizować wiece i zebrania wyborcze oraz prowadzić agitację domową”⁴¹.

Na sytuację Żydów w powojennej Polsce cieniem położyły się zwłaszcza tragiczne wydarzenia, które 4 lipca 1946 r. rozegrały się w Kielcach⁴². Reakcją olsztyńskich Żydów na pogrom kielecki było zwołanie 9 lipca 1946 r. wiecu protestacyjnego, podczas którego przyjęto rezolucję potępiającą „najostrzej reakcję rodzimą, inspiratorów zagranicznych, którzy kontynuując politykę Hitlera, wyciągnęli dłoń kainową na bezbronnych, zamordowali w bestialski sposób 34 osoby, a 42 ranili”⁴³. W przyjętej rezolucji domagano się również „najsurowszej kary dla winnych, zwłaszcza dla funkcjonariuszy MO, którzy miast stać na straży bezpieczeństwa, ładu dali się sprowokować, pomagali mordować bezbronnych Żydów”⁴⁴. Jednocześnie dla zapewnienia bezpieczeństwa podjęto decyzję, aby „zaangażować wartownika – Żyda dla stałej ochrony Komitetu”⁴⁵. Także lokalna prasa odpowiedzialnością za pogrom kielecki obarczyła „agentów Andersa”, wskazując ich jako „moralnych sprawców tej zbrodni”⁴⁶. I choć na terenie województwa olsztyńskiego nie notowano w tym czasie poważniejszych incydentów antyżydowskich, to jednak wydaje się, że podobnie jak w pozostałej części kraju, także i tu można mówić o antysemitycznych nastrojach panujących przynajmniej wśród części społeczeństwa polskiego. Zapewne jedną z przyczyn tej sytuacji było przekonanie – obok opinii o wyjątkowym uprzywilejowaniu Żydów – o jakoby ich wrodzonej niechęci do produktywnej pracy, a także o gorliwym poparciu udzielanym władzom komunistycznym – stereotyp „Żyda w UB” dość silnie funkcjonował w świadomości społecznej. Z tego względu zasadne wydaje się szukanie odpowiedzi na pytanie, jaką w istocie rzeczy część kadry kierowniczej bezpieki stanowili funkcjonariusze pochodzenia żydowskiego⁴⁷ i tym samym podjęcie

³⁹ *Ibidem*, 487/2, Okólnik nr 151 CKZP w sprawie wyborów do Sejmu Ustawodawczego, 18 XII 1946 r., k. 15.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Wskutek pogłosek o rzekomym porwaniu przez kieleckich Żydów dziewięcioletniego chłopca Henryka Błaszczyka i przetrzymywaniu go w budynku przy ul. Planty 7 doszło tam do pogromu, w wyniku którego zginęło ponad 40 osób. Szerzej na ten temat: *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku*, t. 1–2, Kielce 1992–1994; B. Szaynok, *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946*, Warszawa 1992; J. Daniel, *Żyd w zielonym kapeluszu. Rzecz o kieleckim pogromie 4 lipca 1946*, Kielce 1996.

⁴³ AP Olsztyn, WKŻ, 487/14, Rezolucja WKŻ w Olsztynie z 9 VII 1946 r. potępiająca pogrom Żydów w Kielcach, k. 16.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności WKŻ w Olsztynie za lipiec 1946 r., k. 10–10r.

⁴⁶ „Wiadomości Mazurskie” 1946, nr 163.

⁴⁷ Jak podkreśla Andrzej Paczkowski, osobnym i niezwykle skomplikowanym problemem jest „sprawa samoidentyfikacji narodowej” funkcjonariuszy UB, ponieważ „pewna – być może znaczna, być może nawet przeważająca – część Żydów w UB nie uważała się za Żydów”, cyt. za:

próby weryfikacji powyższego stereotypu⁴⁸. Dokonując analizy tego zagadnienia na przykładzie Warmii i Mazur, możemy stwierdzić, że na siedmiu oficerów pełniących funkcje szefów i zastępców szefów WUBP w Olsztynie w latach 1945–1949, prawdopodobnie aż trzech z nich było pochodzenia żydowskiego⁴⁹. Biorąc pod uwagę, że podówczas Żydzi stanowili zaledwie ułamek procenta całej społeczności Warmii i Mazur, to fakt, że w ścisłym kierownictwie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego funkcjonariusze pochodzenia żydowskiego stanowili aż 42,86 proc., w oczywisty sposób potwierdza tezę o ich znacznej nadreprezentacji wśród kadry kierowniczej aparatu bezpieczeństwa w Okręgu Mazurskim, a następnie województwie olsztyńskim. Co prawda z dalszych wyliczeń wynika, że po uwzględnieniu innych wysokich stanowisk, tj. naczelników i zastępców naczelników wydziałów, udział funkcjonariuszy mających żydowskie pochodzenie był już znacznie mniejszy i nie przekraczał 10 proc., ale i w tym przypadku także można mówić o nadreprezentacji Żydów wśród kadr kierowniczych WUBP w Olsztynie. Zarazem trzeba dodać, że wśród szefów i zastępców powiatowych oraz miejskich UBP odsetek ten jest jeszcze mniejszy⁵⁰. Fakt znacznej nadreprezentacji osób pochodzenia żydowskiego w strukturach kadry kierowniczej aparatu bezpieczeństwa, szczególnie wobec haniebnych, często wręcz sadystycznych metod śledczych stosowanych przez funkcjonariuszy tego resortu – podobnie jak w całym kraju także na Warmii i Mazurach – niekiedy przekładał się na niechętny lub wręcz wrogi stosunek części ludności polskiej do Żydów. Czasami było to przyczyną występowania różnego rodzaju incydentów⁵¹. Wydaje się, że duży wpływ na taki stan rzeczy miały również pewne zaszczości, stereotypy i uprzedzenia we wzajemnych stosunkach między Polakami a Żydami, sięgające jeszcze czasów przedwojennych.

Jesienią 1947 r. dość znaczącym zmianom uległa struktura Komitetu Żydowskiego w Olsztynie. Z powodu porzucenia obowiązków przez dotychczasowego przewodniczącego Michała Szafta⁵² zreorganizowano 20 września 1947 r.

A. Paczkowski, *Żydzi w UB – próba weryfikacji stereotypu* [w:] *Komunizm: ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 201. Jednak zdaniem Krzysztofa Szwagrzyka nie oznacza to, że „nie istnieją także kryteria pozwalające na identyfikację osób pochodzenia żydowskiego. Bez względu na brzmienie imienia i nazwiska, światopogląd i obraną drogę życiową, będą nimi oficerowie, których rodzice byli narodowości żydowskiej”, cyt. za: K. Szwagrzyk, *Żydzi w kierownictwie UB – stereotyp czy rzeczywistość?*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 11.

⁴⁸ Szerzej na ten temat A. Paczkowski, *op. cit.*, s. 192–204; K. Szwagrzyk, *op. cit.*, s. 37–42.

⁴⁹ AIPN Bi, 058/10, Materiały dotyczące szefów i zastępców WUBP w Olsztynie; por. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005, s. 311; M. Piotrowski, *Ludzie bezpieki w walce z narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978 – Centrala*, Lublin 2000, s. 476.

⁵⁰ Por. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, s. 311–334.

⁵¹ AIPN Bi, 084/1, Sprawozdanie miesięczne UBP na Okręg Mazurski w Olsztynie do MBP Departament I, 28 XI 1945 r., k. 90; czytamy tu m.in.: „W dniu 22 listopada br. w godzinach wieczorowych powracający za sprawy sądowej z Białegostoku ob. Goldberg, kierownik IV Sekcji WUBP w Olsztynie, zatrzymał na stacji w Ostrołęce podejrzanego mu osobnika, którym zainteresował się kontroler, który po kilkakrotnym dopytywaniu się o zatrzymanego przyprowadził 15 funkcjonariuszy MO i wydał komendę bić Żyda. Funkcjonariusze przyprowadzeni odebrali ob. Goldbergowi osobistą broń, pobili go dotkliwie i nawyzywali od Żydów i cholerów itp”.

⁵² AP Olsztyn, WKŻ, 487/6, Sprawozdanie rewidenta CKŻP Dawida Sadowskiego z delegacji służbowej do Olsztyna w dn. 19–20 IX 1947 r., k. 21. Ze sprawozdania wynika, że Michał Szaft

olsztyński Komitet, tworząc w jego miejsce Delegaturę, którą bezpośrednio podporządkowano Komitetowi warszawskiemu. Mogło to być pewnym zaskoczeniem, tym bardziej, że jeszcze dwa miesiące wcześniej oceniano, że „ob. Szaft ze swych obowiązków wywiązuje się dobrze i rzetelnie spełnia swoje funkcje”⁵³. Odtąd pracami Delegatury kierował dotychczasowy buchalter Komitetu Jerzy Sokalski⁵⁴, natomiast funkcję sekretarza pełnił Szymon Szafirsztajn⁵⁵. Utworzono także czteroosobową komisję „w celu kontroli pracy delegata”⁵⁶.

W 1948 r. w lokalu Delegatury CKŻP zorganizowano dwa odczyty. Pierwszy, który odbył się w styczniu tego roku, poświęcony był uczczeniu pamięci Salomona Michoelsa⁵⁷. Podczas prelekcji przypomniano drogę życiową zmarłego, przedstawiając go jako „niezlomnego bojownika z faszyzmem, oddanego całkowicie sprawie żydowskiej działacza społecznego”⁵⁸. Z kolei 21 marca 1948 r. podczas ogólnego zebrania poświęconego „akcji pomocy Palestynie” zgromadzeni wysłuchali referatu na temat sytuacji w Palestynie na tle wydarzeń międzynarodowych⁵⁹. W trakcie spotkania podkreślano, że walka Żydów o własne państwo w Palestynie jest jak „najściślej związana z ogólną walką narodów demokratycznych z kapitalistyczną reakcją światową”⁶⁰. Warto dodać, że w maju 1948 r. dla „upamiętnienia tej najradośniejszej historycznej chwili”, jaką było ogłoszenie Erec Israel w Palestynie⁶¹, władze olsztyńskiej Delegatury CKŻP zorganizowały uroczyste posiedzenie prezydium zarządu⁶². W efekcie przeprowadzonej zbiórki pieniędzy na rzecz pomocy „Walczącej Palestynie” uzyskano 80 tys. zł⁶³. Jak podkreślał kierujący pracami olsztyńskiej Delegatury Jerzy Sokalski, „akcja ta dała dużo”⁶⁴, zwłaszcza w porównaniu z wcześniej przeprowadzoną zbiórką pieniędzy na budowę Pomnika Bohaterów Getta w Warszawie⁶⁵.

„przerwał urzędowanie, gdyż ukrywa się przed organami bezpieczeństwa publicznego jako podejrzany o współudział w przestępstwie dewizowym”.

⁵³ *Ibidem*, Sprawozdanie rewidenta CKŻP Dawida Sadowskiego z działalności WKŻ w Olsztynie, 30 VII 1947 r., k. 19–19r.

⁵⁴ *Ibidem*, 487/22, k. 44. W nawiązaniu do pisma CKŻP z 25 XI 1947 r. delegat Jerzy Sokalski był odtąd zatrudniony w Delegaturze olsztyńskiej jako jedyny pracownik etatowy.

⁵⁵ *Ibidem*, 487/21, Spis inwentaryzacyjny, 29 XII 1947 r., k. 13.

⁵⁶ *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności Delegatury CKŻP na województwo olsztyńskie za 1947 r., k. 14–15.

⁵⁷ Salomon Michoels (właśc. Wowski) (1890–1948), znakomity żydowski aktor teatralny i filmowy oraz pedagog. W 1942 r. powołany na prezesa utworzonego wówczas z inspiracji Stalina Antyfaszystowskiego Komitetu Żydowskiego. Po rozwiązaniu tego komitetu jako „ośrodka propagandy antysowieckiej” zginął 13 stycznia 1948 r. w wypadku samochodowym sfingowanym przez MGB.

⁵⁸ AP Olsztyn, WKŻ, 487/6, Sprawozdanie z działalności Delegatury CKŻP w Olsztynie, 17 IV 1948 r., k. 16–16r.

⁵⁹ Krótkie sprawozdanie z tego zebrania zamieszczono w prasie, m.in. w „Życiu Olsztyńskim”, „Głosie Ludu”, „Mostach” i „Dos Naje Łebn”; por. AP Olsztyn, WKŻ, 487/14, k. 76.

⁶⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie z zebrania na temat akcji pomocy walczącej Palestynie.

⁶¹ 14 maja 1948 r. proklamowano niepodległość państwa Izrael.

⁶² AP Olsztyn, WKŻ, 487/5, Sprawozdanie olsztyńskiego delegata CKŻP Jerzego Sokalskiego, 22 V 1948 r., k. 13–13r.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności Delegatury CKŻP w Olsztynie, 17 IV 1948 r., k. 16–16r.

⁶⁵ Pomnik Bohaterów Getta dłuta Natana Rapaporta odsłonięto 19 kwietnia 1948 r. w Warszawie w piątą rocznicę wybuchu powstania w getcie warszawskim.

Oprócz Komitetu Żydowskiego⁶⁶ w Olsztynie działała także Żydowska Kongregacja Wyznaniowa, której zadaniem było „umożliwienie obywatelom wyznania mojżeszowego swobodnego wykonywania praktyk religijnych”⁶⁷. Do olsztyńskiej Kongregacji należeli prawie wszyscy zarejestrowani Żydzi. Początkowo prezesem zarządu olsztyńskiej Kongregacji Wyznaniowej był Michał Szaft⁶⁸, natomiast od grudnia 1947 r. funkcję tę pełnił Szymon Szafirsztejn⁶⁹. Obok niego w zarządzie zasiadali: Oskar Szlajf (zastępca prezesa), Jerzy Sokalski (sekretarz) oraz członkowie – Pinkus Hass i Mowsza Ajzengart⁷⁰. Zadaniem władz olsztyńskiej Kongregacji, obok zapewnienia opieki religijnej, było również sprawowanie pieczy m.in. nad miejscami kultu religii mojżeszowej⁷¹. Przeważającą sprawą o szczególnym znaczeniu stało się zabezpieczenie synagogi⁷², która z powodu braku środków finansowych niezbędnych „dla przeprowadzenia remontu dewastuje się”, i zabezpieczenie cmentarza żydowskiego położonego przy ul. Zyndrama z Maszkowic, który – jak to określano – znajdował się w „opłakanym stanie” i podlegał „częściowemu rozszabrowaniu”⁷³. Zarazem Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Polsce zwrócił się do Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej w Olsztynie z prośbą o zbadanie sprawy dotyczącej sprzedaży przez jedną z olsztyńskich firm nagrobków pochodzących „z tamtejszego cmentarza żydowskiego i okolicznych miast”⁷⁴. W tej sytuacji, chcąc zapobiec dalszej dewastacji i profanacji pamięci zmarłych, zarząd olsztyńskiej Kongregacji podjął decyzję o uporządkowaniu cmentarza i wybudowaniu ogrodzenia, a także zatrudnieniu dozorczy⁷⁵. Należy dodać, że po likwidacji cmentarza pod koniec lat sześćdziesiątych do dnia dzisiejszego zachował się jedynie żydowski dom przedpogrzebowy zwany domem oczyszczenia⁷⁶ (hebr. *Bet Tabara*), wzniesiony według projektu wybitnego olsztyńskiego architekta

⁶⁶ Należy dodać, że zgodnie z pkt. 9 art. 3 statutu CKŻP do zakresu działań Komitetu należało także „zaspokajanie religijnych potrzeb ludności żydowskiej w Polsce”. Zob. AP Olsztyn, WKŻ, 487/2, Statut Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, k. 29.

⁶⁷ *Najnowsze dzieje Żydów...*, s. 429.

⁶⁸ AP Olsztyn, WKŻ, 487/14, Pismo Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej do Wydziału Administracyjnego przy Zarządzie Miejskim w Olsztynie, 25 III 1947 r., k. 115.

⁶⁹ 1 czerwca 1948 r. żydowskie kongregacje wyznaniowe przystąpiły do CKŻP, a na Ogólnokrajowym Zjeździe Delegatów 9–10 sierpnia 1949 r. kongregacje zrzeszyły się w Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w Polsce, por. *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 556.

⁷⁰ AP Olsztyn, WKŻ, 487/14, Pismo Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej w Olsztynie do Komitetu Organizacyjnego Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Warszawie, 15 XII 1947 r., k. 123.

⁷¹ *Ibidem*, 487/7, Okólniki Komitetu Organizacyjnego Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Polsce, Centralnej Komisji CKŻP i Kongregacji Wyznaniowej Żydowskiej w Polsce (1946–1948).

⁷² W 1887 r. Żydzi olsztyńscy otworzyli synagogę przy obecnej ul. Grunwaldzkiej 11, spaloną przez Niemców podczas tzw. kryształowej nocy. Szerzej na ten temat: S. Piechocki, *Olsztyn nie tylko magiczny*, Olsztyn 2005, s. 190–192.

⁷³ AP Olsztyn, WKŻ, 487/16, Pismo Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej w Olsztynie, 18 III 1947 r., k. 48.

⁷⁴ *Ibidem*, Pismo ŻKW w Olsztynie z 25 VII 1947 r., k. 59.

⁷⁵ *Ibidem*, 487/14, Pismo Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej do prezydenta Olsztyna, 12 VII 1947 r., k. 118; zawarta w nim była prośba „o wydzielenie 80 m siatki ogrodzeniowej”.

⁷⁶ Do 1996 r. w budynku tym mieścił się oddział Archiwum Państwowego w Olsztynie.

Ericha Mendelsohna⁷⁷. Żydowska Kongregacja Wyznaniowa prowadziła też razem z Komitetem Żydowskim wspólną akcję rozdawnictwa macy na święto Pesach⁷⁸. W 1948 r. w ramach tzw. akcji macowej, która trwała osiem dni, z dobroczynnych datków pieniężnych składanych na rzecz funduszu świątecznego zebrano 15 800 zł, przy czym część tej kwoty przeznaczono na zapomogi dla najbardziej potrzebujących⁷⁹. Należy dodać, że Żydowska Kongregacja Wyznaniowa stale borykała się z trudnościami finansowymi. Sytuacja była na tyle poważna, że realnie brano nawet pod uwagę zaprzestanie dalszej działalności, „co pociągnie za sobą dewastację cmentarza i znajdujących się [tam] budynków z takim trudem uporządkowanych”⁸⁰.

Pod koniec lat czterdziestych wobec wzmózonej migracji Żydów poza granice Polski, głównie do Palestyny, sukcesywnie zmniejszała się również ich liczba na Warmii i Mazurach⁸¹. Wynikało to przede wszystkim z coraz bardziej pogłębiającego się wśród Żydów poczucia obcości w powojennej Polsce. Trzeba pamiętać, że dla wielu z nich Polska stała się „cmentarzem” ich najbliższych z całym bagażem „piętna getta i krematoriów”⁸². Nie bez znaczenia – szczególnie po pogromie kieleckim – był także brak poczucia bezpieczeństwa, a także dość rozpowszechnione wśród wielu Żydów przekonanie o współodpowiedzialności społeczeństwa polskiego za Holocaust⁸³. Jednak nade wszystko to powstanie państwa Izrael skłoniło wielu Żydów do emigracji z Polski⁸⁴. Według danych z 1 lutego 1949 r. na terenie województwa olsztyńskiego przebywało jeszcze 119 osób narodowości żydowskiej zarejestrowanych w CKŻP. Zrozumiałe, że w tej sytuacji również znacznemu ograniczeniu uległa działalność olsztyńskiej Delegatury⁸⁵, a jedyny wówczas etatowy pracownik Jerzy Sokalski wskutek umowy zawartej z kierownictwem CKŻP przeszedł „na pracę honorową”⁸⁶. Postępująca stalinizacja kraju już

⁷⁷ Szerzej na ten temat: W. Knercer, *Cmentarze żydowskie...*, s. 131–139; A. Rzempoluch, *op. cit.*, s. 138–141; M. Bartnik, *op. cit.*, s. 178–184; R. Traba, *op. cit.*, s. 184–185.

⁷⁸ Święto Pesach jest głównym i największym świętem żydowskim. Zaczyna się 15 *nisan* (marzec–kwiecień), czyli w pierwszą pełnię księżyca po wiosennym zrównaniu dnia z nocą. W Izraelu trwa siedem, natomiast w diasporze osiem dni. Pesach jest wiosennym świętem odradzającej się natury, a zarazem pamiątką wyjścia Izraelitów z egipskiej niewoli; por. W. Tyloch, *Judaizm*, Warszawa 1987, s. 326–327; A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989, s. 228–234; E. Gal-Ed, *Księga świąt żydowskich*, Warszawa 2005, s. 31–64.

⁷⁹ AP Olsztyn, WKŻ, 487/5, Sprawozdanie z działalności olsztyńskiej Delegatury CKŻP, 22 V 1948 r., k. 13–13r.; *ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności olsztyńskiej Delegatury CKŻP, 26 VII 1948 r., k. 17–17r.

⁸⁰ *Ibidem*, 487/16, Pismo, 9 II 1948 r., k. 84.

⁸¹ Od 14 maja 1948 r. do końca 1950 r. do Izraela przybyło ponad 106 tys. polskich Żydów; por. *Żydzi w Polsce...*, s. 352.

⁸² Zob. I. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996, s. 57–58.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ Dzięki pomocy Koordynacji Syjonistycznej (hebr. *Brichab*) w latach 1944–1947 z Polski wyemigrowało ok. 140 tys. Żydów. Kolejne fale emigracji nastąpiły po roku 1956 i 1968. Zob. *Najnowsze dzieje Żydów...*, s. 405–417.

⁸⁵ AAN, Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej, 295/IX-407, Preliminarz budżetowy na rok 1949. CKŻP w Polsce. Wydział Organizacyjny. Z dokumentu tego wynika, że na potrzeby Delegatury w Olsztynie CKŻP przeznaczył 600 tys. zł, co stanowiło zaledwie 0,07 proc. wszystkich projektowanych wydatków.

⁸⁶ *Ibidem*; AP Olsztyn, WKŻ, 487/16, Pismo CKŻP, 11 X 1948 r., k. 121; *ibidem*, 487/6, Sprawozdanie z działalności olsztyńskiej Delegatury CKŻP za okres 1 II–22 IV 1949 r., k. 18–18r.

Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki

wkrótce doprowadziła do likwidacji prawie wszystkich organizacji żydowskich⁸⁷. Większość Żydów zamieszkujących jeszcze Warmię i Mazury opuściła te ziemie wraz z kolejnymi falami emigracji. Pozostała nieliczna, znacznie rozproszona społeczność Żydów polskich, która obecnie nie stanowi już odrębnej grupy, a jej członkowie w znacznym stopniu ulegli asymilacji⁸⁸.

RENATA GIESZCZYŃSKA (ur. 1960) – historyk, pracownik Delegatury Instytutu Pamięci Narodowej w Olsztynie; zainteresowania badawcze: historia Warmii i Mazur po 1945 r.

WITOLD GIESZCZYŃSKI (ur. 1961) – historyk, doktor nauk humanistycznych, pracownik Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; zainteresowania badawcze: historia polityczna PRL, historia Warmii i Mazur po 1945 r. Autor m.in. *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945–1950)* (1999); współredaktor (wraz z T. Filipkowskim) tomu *Wysiedlać czy repolonizować? Dylematy polskiej polityki wobec Warmiaków i Mazurów po 1945 roku* (2001).

Jews at Warmia and Mazury after WW2 (outline of the topic)

On January 21st 1946 a District Jewish Committee was established in Olsztyn. At the moment of creation of the Jewish Committee there were 57 Jews registered in Olsztyn, and according to data of 30th April 1947, the Jewish society at Warmia and Mazury numbered as many as 288 people. In the first years after the war financial situation of Jewish community was usually quite difficult. It is estimated that in Olsztyn voivodship there were only about 5% well-off Jews, and 2/3 of them required constant financial help and other aid. Among the Jews who settled down at Warmia and Mazury there were predominately young people, in so called production age (that is between 21 and 45 years of age). However, the situation of Jews in after-war Poland was shadowed by dramatic events in Kielce on 4th July 1946. Olsztyn Jews responded to Kielce pogrom by organising a protest demonstration on 9th July 1946, when a resolution condemning this crime was taken.

Apart from the Jewish committee in Olsztyn there was also a Jewish religion congregation, which aimed at allowing Jews for free religious practices. In the end of forties, as many Jews migrated abroad, mainly to Palestine, their number at Warmia and Mazury also decreased. It was mainly the result of alienation of Jews in Poland. The stalinisation of the country led to closing down most of the Jewish organisations in Poland. Most of Jews who had lived at Warmia and Mazury left Poland with further emigration waves. The Jewish community left was sparse and does not make a separate group nowadays, its members has been widely assimilated.

⁸⁷ Z połączenia CKŻP i Żydowskiego Towarzystwa Kultury 29 października 1950 r. powstało Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce.

⁸⁸ Por. A. Sakson, *op. cit.*, s. 314–315.